

РЕЗЮМЕТА

на научните публикации на доц. д-р Ирена Зарева

(които не повтарят представените за придобиване на образователната и научна степен "доктор" и за заемане на академичната длъжност "доцент")

Представени са резюмета на публикации в следните изследователски области:

1. Човешки капитал в образованието
2. Формиране и използване на човешки капитал
3. Външна миграция и човешки капитал

Резюметата са представени по реда на показателите на минималните изисквания към научната дейност и на списъка с публикации на И. Зарева.

№ 1. Зарева, И. (2012). Глава втора „Човешкият капитал в системата на образованието”, с. 78-171 – **125 станд. стр.** главата, и една трета част от увод и заключение. - В: Кирова, А., **Зарева, И.**, Матев, М. (2012). *Съхранение и развитие на човешкия капитал в образованието и науката в България*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, 255 с., ISBN 978-954-322-505-7 (Монографията е реферирана в RePEc - серия ERI-BAS Books, с RePEc Simple IF 0.412, и е включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В глава втора от монографията с автор И. Зарева е изследван човешкият капитал в образованието. Актуалността на въпросите за човешкия капитал в образованието, за неговото значение, състояние и необходимост от непрекъснато развитие, както и фактът, че в нашата страна все още няма комплексни изследвания в тази област, определиха избора да се направи едно по-обхватно проучване.

Цел на изследването е да се определят основните характеристики и особености на човешкия капитал в образованието; да се оцени в икономически аспект неговото състояние; да се определят важните проблеми в тази област; да се формулират основни насоки за бъдещото му развитие с оглед на неговата роля и място в икономиката на страната.

Изследването е многоаспектно и обхваща процесите на формиране, състояние и използване на човешкия капитал в образованието в България.

Направена е систематизация на основните общоевропейски документи, насоки и цели за развитие на човешкия капитал в образованието, както и на инициативи в тази област в световен мащаб.

Извършен е аналитичен преглед на националната правно-регулативна рамка в областта на образованието, с акцент върху развитието на човешкия капитал в него. Определена е степента на отчитане на европейски политики и мерки в нея, като се стига до извода за постигната висока степен на синхронизация на нормативната уредба на образованието като цяло, при наличие на непълнота и ниска степен на функционалност конкретно в областта на човешкия капитал. Предложени са насоки за усъвършенстване на нормативната база с цел развитие на човешкия капитал в образованието в България.

Извършена е комплексна оценка на състоянието на човешкия капитал в образованието. Изведени са негови количествени и качествени характеристики.

Определени са състоянието и възможностите за професионално развитие на преподавателски състав. Идентифицирани са основни актуални проблеми и негативни тенденции. Установени и систематизирани са по-важните фактори, които ги обуславят.

Аргументиран е изводът, че България е една от страните с най-голям спад в броя на преподавателите пред последните двадесет години - процес, характерен за всички степени на образование и обуславящ риск от влошаване на качеството на образователния процес. Предпоставки за това са както демографските процеси в страната и същественото намаление на броя на децата и младежите, така и реструктурирането на училищната мрежа и закриването и сливането на учебни заведения. Подчертано е значението на влошаването на възрастовата структура на преподавателския състав. Открито е намаляването на новоформиращия се капитал, подготвян за реализация в тази сфера, което създава условия за бъдещо влошаване на състоянието на човешкия капитал в количествен аспект. Определящи за това са, от една страна, социалният статус и общественото отношение към професията учител, и от друга - промените в търсенето на такива специалисти. Неблагоприятно явление са и относително по-големите затруднения при реализацията на новоформиращия човешки капитал в образованието на пазара на труда. Съществуват несъответствия между търсене и предлагане на педагогически специалисти, което предполага нерационално използване на човешкия капитал в образованието или несъответствия между качествените му характеристики и потребностите на системата.

Доказано е, че качествените характеристики на човешкия капитал в образованието се подобряват. В сравнителен план българските учители са с относително високо равнище на образование. Подобрява се и професионалното развитие на преподавателите, принос за което имат някои национални и международни програми. Идентифицирани са и редица негативни явления, като различия в участието в професионалното развитие на преподавателския състав по възрастови групи, образователно равнище и региони.

Направена е оценка на средата (финансова, материална, нормативна, институционална), в която функционира, както и на нейното въздействие върху човешкия капитал, като са систематизирани основни недостатъци, пропуски и ограничения. Аргументиран е изводът, че само високата квалификация на преподавателите не е достатъчна да осигури високо качество на тяхната дейност и на образователната подготовка на учащите се.

Извършена е оценка на дейността и резултатността на човешкия капитал в количествен и качествен план. Доказано е, че България изостава от ЕС-28 по отношение на формирането на човешки капитал с най-високо равнище, както и на наличието на такъв капитал в страната. Паралелно с това, значително се понижава качеството на образованието.

Отделен акцент е поставен върху финансирането на системата на образованието. Направена е оценка на финансовото осигуряване като цяло и по видове и източници, както и на въздействието му върху човешкия капитал в образованието. Аргументирани са изводите за ограниченост на средствата, заделени за образование; за неадекватна структура на тези средства; за слаба връзка между заплащането на преподавателския труд и качеството на неговите резултати.

Въз основа на направените оценки и изводи, идентифицираните проблеми и установените фактори, които ги обуславят, са формулирани основни насоки и са предложени конкретни мерки за бъдещо развитие и съхраняване на човешкия капитал в образованието в България в следните направления: усъвършенстване и развитие на нормативната база на образованието (включително разработване на стратегия за

управление на човешките ресурси в образованието, която да обхваща в единство формирането, адекватното осигуряване на кадри в професионален и регионален план, професионалното им развитие, оценяването на ефективността им и тяхното стимулиране и мотивиране, с цел гарантиране на стратегически дейности и дългосрочна политика в областта на развитието и съхранението на човешкия капитал в образованието); подобряване на финансовата му осигуреност (включително привличане на частни – бизнес и международни финансови средства, подобряване на механизма за разпределение и насочване на финансовите потоци, усъвършенстване системата за стимулиране на преподавателите и обвързване на заплащането с качеството на постигнатите резултати); усъвършенстване на системата за професионално и кариерно развитие на преподавателите (в т.ч. изграждане на единна система за първоначална образователна подготовка, поддържаща и надграждаща квалификация на преподавателите; както и конкретни насоки за професионалното им развитие); подобряване на средата, в която функционира човешкият капитал (в т.ч. подобряване на материалната база, разработване на система за оценяване качеството и ефективността на образованието, усъвършенстване на системата за контрол, на взаимодействието между преподаватели и потребители и т.н.).

Монографията е наградена с Юбилейна грамота на Конкурса за високи научни постижения в БАН, посветен на 145-годишнината на Академията (2014 г.), в научно направление „Човек и общество“.

Монографията е наградена и с Грамота за научно-приложен принос на Конкурса за високи научни постижения на Съюза на учените в България за 2015 г., заедно с колективната монография: Зарева, И., М. Матев, А. Кирова, (2014). Висшето образование и науката в България. Икономически, социални и джендър измерения. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. ISBN 978-954-322-748-8

№ 2. Зарева, И. (2014). Глава първа „Висшето образование в България – реалност и перспективи”, с. 13-129 – **207 станд. стр.** главата, и една трета част от въведение и заключение. - В: **Зарева, И., Матев, М., Кирова, А.** (2014). *Висшето образование и науката в България – икономически, социални и джендър измерения*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, 328 с., ISBN 978-954-322-748-8 (Монографията е реферирана в RePEc - серия ERI-BAS Books, с RePEc Simple IF 0.412, и е включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В резултат на предшестващи изследвания е натрупан значителен аналитичен материал, който дава представа за проблемите пред ефективното и качествено функциониране на системата на висшето образование и пред постигането на общоевропейските насоки и целеви показатели за развитието ѝ. Направените изводи са потвърдени от анкетно проучване сред преподаватели, проведено през 2007-2008 г. (резултатите от което са публикувани в: Матев, М., Зарева И. (2010). *Образованието и науката в България (през погледа на учители, преподаватели, студенти и изследователи)*, С.: АИ „Проф. Марин Дринов“).

Поради важността на проблемите, в края на 2012 г. и началото на 2013 г. бе проведено ново анкетно проучване сред преподаватели, изследователи и студенти и извършен сравнителен анализ с резултатите от предшестващото проучване. Това даде възможност чрез прилагане на интердисциплинарен подход – съчетание на икономически

и социологически аналитични методики, да се оценят промените, настъпили във висшето образование след приемането на България в ЕС.

Целта на изследването в глава първа на монографията с автор И. Зарева е да се направи социално-икономическа оценка на състоянието на висшето образование в началото на XXI век и да се открият промените, настъпили през периода след приемането на България в ЕС, да се идентифицират актуалните проблеми и да се определят по-важните насоки за бъдещо развитие с оглед изграждане на икономика, основана на знанието и успешно интегриране в Европейското образователно пространство.

Направена е систематизация на основни общоевропейски насоки и цели за развитие на висшето образование.

Въз основа на анализ на официална статистическа информация и на резултатите от емпиричните проучвания е извършена комплексна оценка на състоянието на системата на висшето образование в три основни направления – ресурсна осигуреност (финансова, кадрова, материална); продукт - количествени и качествени измерения; нормативна и институционална рамка, в която тя функционира.

Направена е оценка на конкурентоспособността на висшето образование и на степента на съответствие на европейските критерии и стандарти. Идентифицирани и ранжирани по-важност са основни проблеми и фактори, които ги определят, свързани с финансовата осигуреност на системата, адекватността на политиката за развитието ѝ, стимулирането на академичния състав, качеството и адекватността на образователната подготовка, методите на преподаване, материално-техническата база. Аргументиран е изводът, че висшето образование в България все още не е конкурентно на европейското. Формулирани са по-важни насоки и са предложени конкретни мерки за подобряване на конкурентоспособността му.

Извършена е оценка на качеството на висшето образование като цяло и на отделни негови параметри (квалификация на преподавателите, методи на преподаване, учебни пособия, прилагане на нови технологии, материално-техническа база, нормативна база, контрол). Ранжирани по-важност са факторите за повишаване на качеството на образованието. Систематизирани са основни пътища за неговото повишаване, в т.ч. повишаване качеството на основното и средното образование, на критериите при приема и обучението на студентите; подобряване на финансовата и нормативната уредба; усъвършенстване на институционалната структура и управлението; повишаване на контрола, на квалификацията и на мотивираността на академичния състав; осъвременяване на учебните програми, методи и технологии на обучение, и други.

Направени са оценки на достъпа до и на участието във висшето образование. Аргументиран е изводът, че са налице неформални ограничения в достъпа до висше образование в страната, свързани основно със затрудненията на част (групи) от населението да заплаща съответните разходи. Преодоляването на проблемите е свързано главно с финансова подкрепа на учащите се – усъвършенстване, в т.ч. нормативно, на системата за финансово подпомагане (кредитиране, отпускане на стипендии, помощи, награди и др., както и промени в данъчната система), но и с нормативни и институционални промени, по-голяма ангажираност на бизнеса, разнообразяване на формите на обучение и т.н. Дискутиран е въпросът за необходимостта от промяна в броя на учащите се във висшето образование у нас.

Оценена е степента на съответствие между образователна подготовка и потребности на пазара на труда. Аргументиран е изводът, че образователната подготовка във висшите училища не е адекватна на потребностите на икономиката и трудовия пазар.

Основните насоки за преодоляване на несъответствията са свързани, от една страна, с развитие на връзките и взаимодействието между висшите училища и работодателите, държавната администрация, научните институции, чуждестранни висши училища, с осъвременяване на нормативната база и разширяване на информационната осигуреност, и от друга, с разработване на национални приоритети за развитие на икономиката и своевременно адекватно актуализиране на образователните профили и специалности, и засилване на практическото обучение.

Извършена е оценка на финансовата осигуреност на висшето образование общо и по източници на финансиране. Дискутиран е въпросът за необходимостта и възможностите за увеличаване на таксите за обучение на студентите. Предложени са конкретни мерки за привличане на средства от бизнеса и от международни източници.

Направена е оценка на кадровата осигуреност на висшето образование. Дискутиран е въпросът за необходимостта от промени в броя на академичния състав. Оценен е социалният статус на преподавателите като цяло и по отделни показатели, като са ранжирани основните проблеми в тази област.

Извършена е оценка на нормативната уредба на висшето образование и нейната адекватност. Аргументиран е изводът, че тя е относително добра, че в голяма степен са налице необходимите нормативни актове, но те не са пълни и адекватни на потребностите в нужната степен, че не са добре обвързани помежду си, както и с останалата нормативна система в страната, че е необходимо повишаване на степента на прилагането и спазването на нормативните актове. Определени са насоки за нормативни промени.

Оценена е институционалната уредба на висшето образование и нейната функционалност. Дискутирани са въпросите за броя на висшите училища и тяхната автономия. Идентифицирани са проблеми, свързани с дейността на институциите и с междуинституционалното взаимодействие.

В резултат от анализа и оценките са идентифицирани и систематизирани основни проблеми в различните изследвани области на сферата на висшето образование. Установени са по-важните фактори, които ги обуславят, както и ефекти, произтичащи от тях.

✓ Липса на адекватна последователна политика за развитие на висшето образование. Закъснели във времето провеждани политики и/или недостатъчно съответстващи на потребностите. Тези недостатъци оказват негативно влияние върху цялостното развитие на висшето образование.

✓ Недостатъчна финансова осигуреност на висшето образование, оказваща въздействие върху конкурентоспособността на системата, качеството и адекватността на дейността и на продукта, мотивацията на кадрите, състоянието на материално-техническата база.

✓ Недостатъци на нормативната база. Непълни, често изменящи се нормативните актове, понякога противоречиви и недостатъчно обвързани помежду си и с останалата нормативна уредба в страната. Съществуващи проблеми с тяхното познаване, прилагане и спазване. Това оказва влияние върху финансовата осигуреност на системата, достъпа до образование, мотивацията и статуса на преподавателите, взаимодействието между институциите и други.

✓ Недостатъчно функционална и ефективна институционалната структура. Партньорството между отделните институции от и извън системата е слабо. Несъвършенствата рефлектират върху качеството и практическата приложимост на

образователната подготовка, както и върху възможностите за привличане на извънбюджетни средства.

✓ Затруднено възпроизводство на академичния състав. Недостатъчно висок социален статус на преподавателите, влияещ върху тяхната мотивация и създавания продукт.

✓ Намаляващо качество на висшето образование. Ниска степен на практическа приложимост и адекватност на образователната подготовка на потребностите на икономиката и пазара на труда. Тези проблеми се пораждат от редица вътрешни и външни за системата фактори и имат отрицателно влияние върху образователната подготовка на населението и качеството на човешкия капитал, водят до затруднена реализация на завършващите образование на пазара на труда и непосредствени потребности на работодателите.

✓ Налице са неформални ограничения в достъпа до образование, особено за определени социални групи от населението, имащи отношение към формирането на човешкия капитал в страната и обуславящи разслояване на населението по отношение участието в образованието.

Въз основа на систематизиране на проблемите са идентифицирани и определени основни насоки за бъдещето на тази сфера и са формулирани конкретни препоръки за развитие и усъвършенстване на висшето образование, за съхраняване и развитие на човешкия капитал в него, свързани с:

✓ Усъвършенстване на националната образователна политика. Обвързване на националната стратегия за развитие на висшето образование с национални приоритети за развитие на икономиката и с други стратегически документи.

✓ Подобряване на условията за развитие на човешките ресурси, усъвършенстване на системата за професионално и кариерно развитие, създаване на подходящи среда и условия за работа.

✓ Подобряване на финансовата осигуреност – общо, по отделни източници, насоки на разходване; насърчаване на бизнес-инвестициите в образованието; създаване на подходящи механизми за привличане на финансови средства от международни източници; усъвършенстване на системата за кредитиране и отпускане на стипендии на учащите се.

✓ Усъвършенстване и развитие на нормативната база. Промените да са насочени към качеството, критериите и контрола; финансирането; институционалната ефективност; достъпа; развитието на академичния състав, и т.н. Постигане на по-висока степен на устойчивост на нормативната база.

✓ Подобряване на институционалната структура и развитие на връзките и взаимодействието между институциите.

Монографията е наградена с Грамота за научно-приложен принос на Конкурса за високи научни постижения на Съюза на учените в България за 2015 г.

№ 3. Зарева, И. (2017). Глава втора „България в образователното пространство на Югоизточна Европа”, с. 75-137 – **123 станд. стр.** главата, и една трета част от въведение и заключение. - В: Кирова, А., **Зарева, И.**, Матев, М. (2017). *България в образователното и изследователското пространство на Югоизточна Европа*. София: Е-Книги на ИИИ-БАН, 188 с., ISBN 978-954-9313-06-2. Достъпна на: <https://www.iki.bas.bg/balgaria-v-obrazovatelno-i-izsledovatelското-prostranstvo-na-iugoiztochna-evropa-0> (Монографията е

рефеорирана в RePEс - серия ERI-BAS Books, с RePEс Simple IF 0.412, и е включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В глава втора на монографията с автор И. Зарева се изследват висшето образование в Югоизточна Европа, мястото на България в регионалното пространство за висше образование и развитието на регионалното сътрудничество в тази сфера.

Систематизирани са европейските и регионалните политики и инициативи за развитие на висшето образование. Направена е характеристика и са систематизирани целите и етапите на развитието на регионалното сътрудничество в тази област.

Направени са характеристика и оценка на системите на висшето образование в страните от Югоизточна Европа и са изведени са техните общи черти и специфики.

На базата на сравнителен анализ е извършена оценка на състоянието и промените в регионалното пространство за висше образование като цяло и по отделни области – финансиране, академични институции, кадрови потенциал, резултати от дейността на системите. Определено е мястото на България в него. Идентифицирани са по-важни проблеми и причинно-следствени връзки.

Констатирано е, че в почти всички държави от региона обществените разходи за висше образование са под средноевропейския показател, като в някои от тях се наблюдава и тенденция на намаляване. България е с едни от най-ниските разходи в региона, както и с твърде висок дял на разходите на домакинствата в общите разходи.

Установено е, че с промените в нормативната уредба, главно в частта ѝ, регламентираща частното висше образование, и включването на страните от региона в Европейското пространство за висше образование, броят на висшите учебни заведения нараства значително, което предоставя по-големи възможности за разширяване на образователните услуги. В същото време, съществува риск от влошаване качеството на образование, поради недостиг на преподаватели в някои от училищата, и от неефективно използване на ресурсите, произтичащо от ограничения брой на учащите се, особено в някои от държавите (свързан със застаряване на населението и намаляване броя на хората от съответните възрастови групи за участие във висшето образование, недостатъчен приток на чуждестранни студенти, голям брой на незавършилите средно образование младежи и др.). България също се характеризира с голямо увеличение на броя на висшите училища, както и с бързо застаряване на населението и на академичния състав, с намаляване броя на студентите през последните години. Всичко това създава предпоставки за неефективност на институционалната структура на образователната система .

Направен е изводът, че в повечето изследвани страни общият брой на академичния състав се увеличава. Паралелно с това, броят, а и дялът на групата под 35 г. намалява. Въпреки известните флукуации, България успява да запази относително стабилен брой на академичния състав, като се наблюдава дори слабо повишение от 2012 г. При понижаващият се брой на студентите в страната, това обуславя сравнително не голямо съотношение между учащи се и преподаватели. В същото време, възрастовата структура на академичния персонал у нас е една от най-неблагоприятните сред изследваните държави, което може да доведе до проблеми с кадровото осигуряване на системата.

Констатирано е, че участието на населението от региона във висшето образование се увеличава значително. В някои от страните обаче, след бързото нарастване започва обратна тенденция към намаление. България е един от примерите в това отношение. Идентифицирани са основни фактори за промените в броя на учащите, свързани с: демографските промени (промяна в броя и възрастовата структура на населението) и

измененията в броя на населението от по-ниските възрастови групи, с външномиграционните процеси; броя на завършващите средно образование и рано напусналите училище, с качеството на до-висшето образование; мобилността на учащите се – изходящи и входящи потоци и др.

Установено е, че България е една от държавите, в които след бързо повишаване на броя на студентите, от 2010 г. тенденцията се обръща. Принос за това имат задълбочаващата се демографска криза, непрекъснатият изходящ поток от мигранти, прекъснатият тренд на намаляване на рано напусналите училище, минималните позитивни промени в качеството на до-висшето образование, както и нарастващият брой на български студенти, обучаващи се в чужбина. България се характеризира и с висок процент на чуждестранни студенти, макар и по-нисък от средните за ЕС-28 и Европейското пространство за висше образование. При всичката тази динамика, балансът на мобилността на студентите остава далеч под единица и с една от най-малките стойности сред тези на изследваните държави. Очертаните тенденции са предпоставка за по-нататъшно намаляване на броя на студентите в страната и за ограничаване на човешкия ѝ капитал.

Идентифицирана е тенденция на нарастване на броя и дела на населението с висше образование в страните от региона. Наблюдават се обаче, проблеми с неговата реализация. Коефициентите на заетост на висококвалифицираните специалисти, включително младите, са по-ниски от средноевропейските. Заетостта във високотехнологични производства и услуги също изостава от средноевропейското равнище. Голям е процентът на младите хора нито в заетост, нито в образование или обучение. Висок е делът и на младите висшисти, заемащи длъжности, за които не се изисква висше образование, като през последните години несъответствията дори се задълбочават. България заема междинна позиция сред изследваните държави по дял на населението с висше образование, с по-ниски показатели от страните-членки на ЕС и по-добри от тези на държавите извън ЕС. Изоставане се наблюдава по отношение на образователната подготовка на по-младото ѝ население.

На базата на анализ на резултатите от редица световни и европейски класации е направена оценка на състоянието на висшето образование на отделните страни от региона и е определено мястото им в регионалното пространство за висше образование. Достига се до извода, че за преобладаващата част от изследваните държави е характерно подобряване на количествените им показатели, при същевременно известно влошаване на качествените. Всички са с относително ниски оценки по отношение ефективното използване на таланта на хората. Идентифицирани са основни проблеми за България, свързани главно с качеството и практическата приложимост на образованието, както и със способностите ѝ да задържа и привлича талант.

Въз основа на направените изводи и оценки за системата на висшето образование в България и мястото ѝ в образователното пространство на Югоизточна Европа са идентифицирани силни и слаби страни в този план, както и заплахи и възможности за по-доброто ѝ позициониране в региона.

Направени са препоръки за по-нататъшното развитие на висшето образование в България. Определени са по-важни насоки и конкретни мерки за преодоляване на съществуващите слабости с оглед заемането на по-добри позиции в региона, свързани с: подобряване на качеството на висшето образование; усъвършенстване на системите за контрол и оценка на качеството на образователната и изследователската дейност; повишаване общите разходи за висше образование – от обществени и частни източници и по-ефективно усвояване на международните средства; развитие на връзките и

взаимодействието между висшето образование, научните институции и бизнеса в страната и извън нея, включително от изследвания регион; привличане на повече млади хора в системата; активизиране ролята на България на инициатор, посредник и координатор на международно, включително регионално сътрудничество в сферата на висшето образование.

Монографията е утвърдена от Научния съвет на Института за икономически изследвания при БАН като публикация с национално значение (Протокол 1 от 30.01.2019 г.).

№ 4. Зарева, И. (2010). *Човешкият капитал в България: формиране, състояние, използване, насоки на развитие*. С.: АИ „Проф. М. Дринов”, София, 265 с., 386 станд. стр. ISBN 978-954-322-397-8, 265 с. (Монографията е включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

Тезата, заложената в изследването е, че в методологическо-изследователски план формирането, състоянието и използването на човешкия капитал могат да се разглеждат като единство от три фази на един цикъл. Всяка от тях е едновременно предпоставка за и резултат от състоянието и промените в другите две. Целта на изследването е да се оценят от икономическа гледна точка формирането, състоянието и използването на човешкия капитал в България, като на тази основа се идентифицират важните проблеми и се определят съществените насоки за бъдещото му развитие.

В изследването е използван интердисциплинарен подход. Анализът се основава на статистическа информация и на резултати от проведено от автора през 2007 г. социологическо проучване сред учители от средното образование, преподаватели във висши училища и студенти.

Направен е критичен преглед и е систематизирана еволюцията на теорията за човешкия капитал паралелно с икономическото развитие на обществото и на теориите за растежа. Изведени са слабости в теорията за човешкия капитал.

Установена е промяна в тежестта и ролята на различните фактори на производството и е очертано нарастващото значение на човешкия капитал в съвременните условия, когато познанието се превръща в основен двигател на икономическия растеж.

Обобщени са икономическите ефекти от инвестициите в човешкия капитал и въз основа на критичен преглед на основните теоретични концепции и исторически тенденции са определени мястото и ролята на държавата за неговото формиране.

Направено е разграничение между понятията “равнище” и “качество” на човешкия капитал и са предложени определения за тях.

Идентифицирани и определени са логическите връзки между формирането, състоянието и използването на човешкия капитал, които са представени като единство от три фази на един цикъл.

Конструирана е система от показатели за оценка при всяка фаза. Тя е апробирана като е извършено комплексно количествено и качествено изследване и е направена оценка на статуса и промените при формирането, състоянието и използването на човешкия капитал в България. Така е доказана тяхната евристична стойност.

Направена е оценка на състоянието и промените при формирането на човешкия капитал в България в системите на образование и обучение. Идентифицирани са основни области на изоставане спрямо общоевропейските критерии и насоки и по-важни проблеми

пред формирането му в страната, свързани с участието в и достъпа до образование, качеството на образованието, образователно-професионалната подготовка на учащите се, участието в обучение, нормативната, институционалната и финансовата осигуреност на образованието и обучението.

Определени са основни количествени и качествени характеристики на човешкия капитал в България. Направена е оценка на неговото състояние и са идентифицирани съществуващи несъвършенства и потенциални рискове от влошаването му.

Извършена е оценка на използването на човешкия капитал в количествен и качествен план.

Доказано е, че в България се използва човешки капитал с относително високо равнище, но нерационално, с оглед на конкурентоспособността на икономиката, и със слаб ефект, от гледна точка на участието на страната ни във високотехнологичните международни пазари. Същевременно потенциалът за повишаване ефективността на използването не се подобрява. Още по-неблагоприятна изглежда тази ситуация и поради това, че страната ни изостава при подготовката на висшисти в областите на познанието, които захранват средно- и високотехнологичните сектори и производства, както и научноизследователската и развойната дейност с висококвалифицирани специалисти.

Формулирани са конкретни предложения за принципни насоки на комплексна политика за развитие на човешкия капитал в България:

1/ Поддържане на макроикономическа стабилност и устойчив икономически растеж. Така се създават условия за повишаване на заетостта, т.е. за по-пълно използване на човешкия капитал. От друга страна, нарастват изискванията към него и мотивирането за поддържане, възстановяване и усъвършенстване на познанията и уменията. От трета страна, създават се по-добри предпоставки и повече ресурси и възможности за развитие на системата на образование и обучение, в която главно се формира човешкият капитал. Икономическото развитие благоприятства и: а/ демографските процеси – то е база за повишаване на жизненото равнище, което дава възможности за нарастване на раждаемостта, а оттам и за подобряване на възрастовата структура на населението; б/ миграционните процеси – увеличаването на възможностите за заетост и повишаването на жизнения стандарт съдействат за задържане на емиграционните потоци, както и за връщане на емигриралите лица; в/ здравеопазването – създават се по-благоприятни условия за развитие на системата на здравеопазване, а оттам и на здравния статус на населението. По-доброто здравословно състояние на хората предпоставя способността им да натрупват и реализират познанията и уменията си.

2/ Насърчаване развитието на средно- и високотехнологични отрасли. Това е път за повишаване на конкурентоспособността на стопанството и възможност за неговото бързо и устойчиво развитие. Така се създават условия за по-пълно използване на човешкия капитал, особено на този с високо качество. От друга страна, нарастват изискванията към неговото равнище и качество, с всички произтичащи от това ефекти.

3/ Стимулиране развитието на научноизследователската и развойна дейност. Тази насока за технико-технологично и научно развитие е ключова не само заради стремежа към постигане на основната общеевропейска цел – изграждането на най-конкурентната икономика, основана на знанието. Развитието на тази сфера предполага създаване, разпространение и прилагане на нови висококачествени знания; обуславя и повишаването на иновативността и конкурентоспособността на икономиката. Създават се потребности от формиране, от използване и привличане отвън на висококачествен човешки капитал.

4/ Усъвършенстване на трудовопазарната политика за постигане на по-голям баланс между търсене и предлагане на знания и умения; за насърчаване придобиването, възстановяването и подобряването на знанията и уменията на заети и безработни.

5/ Активизиране на бюджетната, данъчната и кредитната политика за подпомагане, насърчаване и стимулиране формирането на човешки капитал, възстановяването и подобряването на знанията и уменията; на степента и ефективността на използването на наличния капитал, на иновативната и научно-техническа активност.

6/ Насочване на регионалната политика към подпомагане преодоляването на съществуващите териториални дисбаланси при формирането, разпределението и използването на човешкия капитал в страната.

7/ Развитие на миграционната политика за повишаване на позитивните и туширане на негативните ефекти от миграционните процеси. Тя би могла да играе важна роля за привличане на човешки капитал отвън, както и за връщане на новоформиращия се и на висококачествения човешки капитал, напуснал страната. Основен принос в тази насока обаче имат икономическото развитие и повишаването на жизненото равнище, които създават съответните стимули.

8/ Усъвършенстване на демографската политика за насърчаване на раждаемостта и създаване на потенциал за формиране на човешки капитал.

9/ Развитие на здравната система и политиката за поддържане на здравния статус на хората на високо ниво, което ще подпомогне физическото оцеляване и възстановяване на ограничения и намаляващ човешки ресурс на страната. Същевременно се подобряват и условията за: а/ формиране на човешкия капитал – по-доброто здравословно състояние благоприятства по-доброто възприемане и придобиване на знания, б/ използване на човешкия капитал – по-доброто здравословно състояние способства за по-пълната реализация и прилагане на знанията и уменията.

10/ Развитие и усъвършенстване на образователната система и политика. От тях в основна степен зависи както формирането, поддържането и развитието на човешкия капитал, така и в голяма степен използването му (доколкото качеството и адекватността на образователната подготовка на потребностите на икономиката предопределят реализацията на този капитал).

Тъй като акцентът в изследването е поставен върху формирането на човешкия капитал, последният от горепосочените елементи на политиката за развитието му е разгледан по-подробно и са определени следните по-важни насоки за разрешаване на идентифицираните проблеми в сферата на образованието: 1/ повишаване участието на населението в образованието, 2/ подобряване на достъпа и преодоляване на социалните и териториалните различия в образователната подготовка, 3/ подобряване на качеството на образованието, 4/ повишаване степента на съответствие между образование и потребностите на пазара на труда, 5/ разширяване участието в пожизненото обучение, 6/ подобряването на необходимите условия за функциониране и развитие на образователната система - финансовата осигуреност, нормативната и административната база.

За всяка една от посочените насоки са предложени конкретни мерки и действия с оглед тяхното реализиране.

Монографията има установени над 20 цитирания и се използва при обучението на студенти и докторанти.

№ 5. Zareva, I. (2013). Bulgarians in the labour market in Spain. - В: *Посткризисно икономическо развитие на ЕС и България*, Международна конференция 18-19 октомври 2012 г., С.: ГорексПрес, с. 395-405 (20,7 станд. стр.), ISBN 978-954-616-230-4 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

В доклада е направен анализ на част от резултатите от представително емпирично проучване на българската външна миграция, проведено през 2011 г., и по-специално тези, отнасящи се до участието на българските мигранти на пазара на труда в Испания. Направена е характеристика на икономическите профили на мигрантите.

Идентифицирана е заетостта им по сектори и квалификация, по видове компании и трудови договори.

Въз основа на сравнителен анализ на резултати от представителното емпирично проучване сред завърналите се български мигранти от Испания и от други държави, са определени специфични и общи характеристики на заетостта по икономически дейности, длъжности и квалификация.

№ 6. Зарева, И. (2017). България – „износител” на студенти. - В: *Икономически предизвикателства: миграция, глобализация, устойчивост, политики*. Международна научна конференция 21-22 октомври 2016 г., София, УНСС, с. 203-212 (12 станд. стр.), ISBN 978-954-644-986-3 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

Докладът представя резултати от изследване на мобилността на българските студенти, благоприятни предпоставки за която се създават от членството на България в ЕС, отпадането на редица ограничения през последните години пред свободното движение на хора, участието на страната в Болонския процес. Международната мобилност на студентите създава условия за подобряване на образователната и професионалната им подготовка. Изходящият поток студенти обаче, е индикатор както за стремежа на младите хора да натрупат международен опит, така и за възможни несъвършенства и проблеми на образователната система, за трудности при реализацията им на пазара на труда в страната. На базата на сравнителен анализ на официална статистическа информация се доказва, че от гледна точка на по-големия процент на българските студенти, обучаващи се в чужбина, от този на чуждестранните студенти, уещи в страната, България е в по-неизгодна позиция от редица държави от Европейското пространство за висше образование. Такъв баланс на мобилността дава основания България да бъде определена като страна-„износител” на студенти.

България е сравнително бедна страна, с ниски доходи на населението, в която са налице редица препятствия пред адекватната реализация на специалистите на пазара на труда, което не създава благоприятни предпоставки за завръщане на българските студенти, завършили висшето си образование в чужбина. Въз основа на анализ на резултатите от редица международни изследвания се доказва неблагоприятната позиция на България по отношение запазването и привличането на талант в международен план.

На базата на направените оценки и изводи, са определени и систематизирани възможни последици за страната от ”износа” на студенти – негативни (по отношение капацитета в страната за повишаване на производителността на труда, постигане на по-бързо социално-икономическо развитие и повишаване жизненото равнище, задържане и привличане на талант, и т.н.; произтичащи от: демографската криза и нарастващата емиграция, намаляването на работната сила и на човешкия капитал на страната,

ограничаването на потенциала за привличане на млади специалисти в сферите на висшето образование и науката, и други) и позитивни (като, натрупването на човешки капитал зад граница и създаването на потенциал за повишаване качеството на работната сила и на иновативния потенциал на страната; наличие на повече млади хора, които биха могли да бъдат привлечени в системите на висшето образование и науката; създаване на предпоставки за по-бърз и иновативен растеж, социално-икономическо развитие, нарастване конкурентоспособността на стопанството и изграждане икономика на знанието, за развитие на висшето образование).

Направени са конкретни предложения за преодоляване на негативните ефекти.

№ 7. Зарева, И. (2012). Образователната подготовка на населението в България – потенциал за иновационно развитие. *Икономически изследвания*, кн. 2, с. 103-115 (23,3 станд. стр.), ISSN 0205-3292 (реферирано в SCOPUS - SCImago Journal Rank (SJR) 0.133, EconLit, RePEc, CEEOL, EBSCO; включено в Списъка на НАЦИД на съвременни български научни издания, реферирани и индексирани в SCOPUS и Web of Science)

Направена е оценка на състоянието и промените в образователната структура на населението в страната. Идентифицирани са области на изоставане в образователната подготовка по възрастови групи и по степен на образование спрямо средните за ЕС показатели. Аргументиран е изводът, че България изостава от средноевропейското ниво по отношение на формирането и на наличието на човешки капитал с най-високо равнище.

Идентифицирани и систематизирани са основни проблеми и бариери пред подобряването на образователната подготовка на българското население и повишаване качеството на човешкия капитал на страната, свързани с понижаване качеството на образованието, недостатъчна степен на съответствие на образованието на потребностите на икономиката, изоставане в обучението в съвременните области на познанието, незначителното участие в процеса на обучение през целия живот, и други.

Установени са по-важни фактори за наличието на откритите проблеми, отнасящи се до нормативната база, човешките ресурси, финансовото и материалното осигуряване на образованието, и т.н.

Идентифицирани са по-важни проблеми при използването на човешкия капитал в страната, свързани с несъответствието между образование и професионална реализация, особено на младите специалисти, ниската заетост във високотехнологични сектори и производства, недостатъчната осигуреност на научноизследователската и развойната дейност с човешки ресурси.

Формулирани са изводи за формирането, наличието и адекватността на използването на човешки капитал в страната.

№ 8. Zareva, I. (2016). Social inequalities and migration. The case of Bulgaria. *Икономически изследвания* 5/2016, с. 21-44 (46,4 станд. стр.). ISSN 0205-3292 (реферирана в SCOPUS - SCImago Journal Rank (SJR) 0.133, EconLit, RePEc, CEEOL, EBSCO; включено в Списъка на НАЦИД на съвременни български научни издания, реферирани и индексирани в SCOPUS и Web of Science)

Публикувана също и като: **Zareva, I.** (2017). *Social inequalities and migration. The case of Bulgaria*. LAP LAMBERT Academic Publishing, p. 44, ISBN 978-3-330-31995-0

В студията са изследвани причините и последиците от външната миграция, като акцентът е поставен върху най-важните, а именно икономическите и социалните неравенства, както и възможностите/перспективите за тяхното намаляване. Представени са резултати от интердисциплинарно изследване (съчетани са икономически и социологически аналитични методики).

Връзката между социалните неравенства и миграцията е изследвана в три различни аспекта: социални неравенства между страните и в изпращащите страни като важна детерминанта на миграционните процеси; социалните (не)равенства като резултат от миграцията – интеграция на имигрантите в обществата на приемащите страни; паричните трансфери на мигрантите като предпоставка за намаляване на неравенството в изпращащите страни.

Извършена е систематизация на теоретични постановки за детерминантите на външната миграция. Социалните неравенства са определени като детерминанти на и последици от миграцията.

Направена е оценка на различията в качеството на живот между България, средноевропейското равнище и някои от приемащите страни от ЕС, предпочитани дестинации от българските мигранти. Констатирано е, че страната ни изостава значително по основните показатели за качество на живот. Извършена е оценка на неравенствата в България и са установени значителни такива по отношение на доходите, потреблението, риска от бедност, материалните лишения и други.

Оценени са изходящите и входящи външномиграционни потоци и е доказано, че България е нетно емиграционна (изпращаща) страна.

Въз основа на анализ на резултати от представително социологическо проучване е обоснована тезата, че социално-икономическите неравенства са основна детерминанта на външномиграционни нагласи и потоци от България.

Определени са трудовият и социалният статус на българските мигранти в чужбина. Установени са неравенства по отношение на гражданите на приемащата страна.

Проучени са паричните трансфери на мигрантите към България. Констатирано е, че основната част от тях се използват за потребление и изплащане на кредити на мигрантите или техни близки, т.е. създават предпоставки за намаляване на социалното неравенство в изпращащата страна.

№ 9. Zareva I. (2018). Policies for encouraging the return of Bulgarian migrants to Bulgaria. *Икономически изследвания* 2/2018, с.65-79 (26.7 станд. стр.). ISSN 0205-3292 (реферирано в SCOPUS - SCImago Journal Rank (SJR) 0.133, EconLit, RePEc, CEEOL, EBSCO; включено в Списъка на НАЦИД на съвременни български научни издания, реферирани и индексирани в SCOPUS и Web of Science)

В студията са направени критичен преглед и систематизация на международните и европейските регулации по отношение на външната миграция. Констатирано е, че характерът и насочеността на миграционната политика на ЕС се изменят с промяната на социално-икономическата и политическата среда (вътрешна за ЕС и външна); тежестта на различните фактори, влияещи върху миграцията; взаимоотношенията, взаимодействието и договореностите между държавите, регионите и в световен мащаб.

Определена е насоката на влияние, което международните и европейските разпоредби и регламенти, промените в насоките на европейската миграционна политика оказват върху българското законодателство и политика в областта на миграцията.

Извършен е аналитичен обзор на българската миграционна политика, като акцентът е поставен върху завръщането на българските мигранти в страната. Идентифицирани са променящите се подходи при формирането на политиката в страната.

Установени са добри практики в тази област в чужбина и инициативи в страната.

Аргументирана е тезата, че е необходимо изграждане на система от политики и мерки за задържане в страната и насърчаване завръщането на българските мигранти от чужбина, един от елементите на която са миграционните политики. Посочени са конкретни мерки за насърчаване завръщането на мигрантите.

Представени са резултати от представително анкетно проучване за отношението на завръщащите се мигранти към политиката на българската държава за насърчаване и подпомагане тяхното завръщане. Констатирано е, че основната част от завърналите се не могат да посочат конкретни мерки на българската държава, които да са повлияли за решението им за завръщане.

Въз основа на направените оценки, е аргументиран изводът, че при налична нормативна рамка и набелязани в стратегическите документи приоритети, направления и политики по отношение завръщането на български мигранти и тяхната (ре)интеграция в страната, те не са подкрепени в достатъчна степен от конкретни мерки и дейности за тяхната ефективна реализация и все още не е постигнат желания осезаем ефект в тази насока.

№ 10. Zareva, I. (2018). Returning migrants – effects on the labour market in Bulgaria. *Икономически изследвания*, кн. 2, с. 102-114 (23.1 станд. стр.). ISSN 0205-3292 (реферирано в SCOPUS - SCImago Journal Rank (SJR) 0.133, EconLit, RePEc, CEEOL, EBSCO; включено в Списъка на НАЦИД на съвременни български научни издания, реферирани и индексирани в SCOPUS и Web of Science)

В студията са представени резултати от анализа на данни от представително анкетно проучване, проведено през 2017 г. в рамките на проект «Завръщащите се мигранти: сегментация и стратификация на икономическата мобилност», финансиран от Фонд «Научни изследвания», изпълняван от екип изследователи от Института за икономически изследвания на БАН и Университетът за национално и световно стопанство, част от който е и авторът на тази студия.

Извършени са систематизация и оценка на ефектите от външната миграция върху пазара на труда в България в два основни аспекта – ефекти от заминаването и от завръщането на българските мигранти.

Направени са сравнителна характеристика и оценка на профилите на завърналите се мигранти по възраст, степен на образование, професия, трудов статус преди първото заминаване от България, в първата приемаща държава и при последното завръщане в страната.

Констатирано е, че основната част от лицата, пребивавали в чужбина, са икономически активни, хора в трудоспособна възраст (20-65 г.), като близо една трета са под 35 години. Преди първото си заминаване зад граница голям дял от тях са били със средно професионално, полувисше и висше образование. Основната част са били наети на трудов договор, макар че и дялът на безработните е бил съществен.

Идентифицирани са измененията, които настъпват в трудовия статус и сферата на заетост на мигрантите в чужбина и след завръщането им в България, които са съпоставени и с тези преди първото им заминаване. Определени са ефекти от констатираните промени.

На тази база и в съчетание с анализ на официални статистически данни за населението и заетостта в страната, са направени изводи за баланса на трудовия пазар и са изведени ефекти върху пазара на труда у нас от заминаването на мигрантите и от завръщането им. Направена е оценка на влиянието от гледна точка на трудовите ресурси, заетостта като цяло, както и по икономически дейности, образование и квалификация на работната сила.

Идентифицирани са основни проблеми за реализацията на мигрантите на пазара на труда в страната. Те биха могли да послужат при разработването на политики за (ре)интеграцията на завръщащите се мигранти.

№ 11. Зарева, И. (2012). Човешкият капитал в образованието в България – проблеми и перспективи. - В: *20 години инвестиция в бъдещето*. Юбилейна международна научно-практическа конференция 18-19 май 2012 г., В. Търново, С.: ГорексПрес, с. 386-397 (21,6 станд. стр.). ISBN 978-954-616-221-2 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

В доклада е направена количествена и качествена характеристика на човешкия капитал в образованието в България. Извършена е оценка на състоянието му. Систематизирани са позитивни и негативни явления и тенденции в неговото развитие.

Идентифицирани са основни проблеми на средата, в която той функционира, и са установени по-важните фактори, които ги обуславят.

Направени са количествена и качествена характеристика и оценка на резултатите от дейността на човешкия капитал в образованието, като са установени и систематизирани положителни и отрицателни аспекти.

Въз основа на идентифицираните проблеми са определени основни насоки и са направени препоръки за конкретни мерки за съхраняване и развитие на човешкия капитал в образованието в следните основни направления: нормативна рамка, финансова осигуреност, развитие на академичния състав, институционална и материална база, и други.

№ 12. Зарева, И. (2013). Участие на младежите и на възрастните на пазара на труда – тенденции и възможности за преодоляване на различията. - В: *Семейство и солидарност между поколенията*, С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, с. 136-152 (21,4 станд. стр.). ISBN 978-954-322-587-3 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

В доклада са представени резултати от изследването на участието на младежите и на по-високите възрастови групи население на пазара на труда в България. Направени са характеристика и оценка на основните демографски промени в страната и на резултиращите от тях изменения в броя на населението под, в и над трудоспособна възраст.

Идентифицирани са основни тенденции и проблеми пред икономическата активност и заетостта на населението по възрастови групи. Определени са факторите, които поражда бариери при прехода от училище към работа и от работа към пенсиониране.

Аргументиран е изводът, че са налице съществени затруднения при реализацията на пазара на труда както за младежите, така и за по-възрастното поколение и са идентифицирани спецификите за отделните възрастови групи. Подчертава се, че

съществуващите проблеми създават предпоставки за поява на конфликти и дискриминационни прояви.

Въз основа на формулираните изводи са систематизирани основни насоки и са направени препоръки за преодоляване на различията и постигане на солидарност между поколенията по отношение участието на пазара на труда. Основните насоки са обобщени до: постигане на ускорен и устойчив икономически растеж; повишаване качеството на работната сила; приспособяване на работната среда и работните места към потребностите и спецификите на отделните възрастови групи, развитие на програмите за насърчаване на младежката заетост; преодоляване на определени дискриминационни нагласи; развитие на социалните услуги и дългосрочните грижи; усъвършенстване на здравната система и достъпа до здравни услуги; и т.н.

№ 13. Зарева, И. (2014). Младежите с висше образование на пазара на труда в България. - В: *Демографската ситуация и развитието на България*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, с. 661-673 (21,7 станд. стр.). ISBN 978-954-322-793-8 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

Докладът е посветен на въпросите за наличието и използването на млади висококвалифицирани специалисти в България. Извършена е оценка на участието на населението във висшето образование и са открити по-важни проблеми в тази област, свързани както с демографските и външномиграционните процеси, така и със значителния брой на преждевременно напускащите училище младежи, с качеството на образованието и неформалните ограничения в достъпа до образование.

Направена е оценка на състоянието и възможностите за реализация на младите специалисти на пазара на труда. Изследвани са икономическата активност, заетостта и възможностите за намиране на работа по специалността. Идентифицирани са по-важни проблеми и са определени по-съществени ефекти, произтичащи от тях, свързани със степента и адекватността на използване на младите висококвалифицирани специалисти у нас, в индивидуален и обществен план.

Идентифицирани са основни фактори, влияещи върху реализацията на младите висшисти, като: динамика на заетостта; търсене на работна сила, включително на младежи и на хора с висше образование; дял на висшистите в структурата на обезкуражените лица; технологично обновление на икономиката и икономически растеж; персонал, зает с НИРД; качество и адекватност на подготовката в системата на висшето образование; жизнено равнище и заплащане на труда.

Определени са по-важни насоки и са предложени конкретни мерки и действия за подобряване реализацията на младите специалисти на трудовия пазар в страната, насочени към: повишаване качеството и адекватността на висшето образование, ускоряване икономическия растеж и технологичното обновление на икономиката, повишаване жизненото равнище и адекватна оценка (съответно заплащане) на труда на специалистите, активни политики на пазара на труда.

№ 14. Зарева, И. (2015). Проблеми и перспективи пред висшето образование в България. - В: *Икономически растеж: стимули и ограничители*. Международна конференция 6-7 октомври 2014 г., С.: ГорексПрес, с. 289-300 (21,9 станд. стр.). ISBN 978-954-616-258-8 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

В доклада е направена оценка на състоянието на висшето образование в България на база на анализ на официални статистически данни, международни оценки и резултати от емпирични (анкетни) проучвания. Аргументиран е изводът, че българското висше образование заема сравнително добра позиция в световното образователно пространство, но все още не съответства в необходимата степен на европейските критерии и показатели, а висшите училища не са конкурентни на европейските.

Идентифицирани са основни предизвикателства пред системата и фактори, които ги обуславят. Определени са причинно-следствени връзки между нейната резултатност и ефективност, и ресурсната ѝ осигуреност.

Направени са конкретни предложения за насоки и мерки за подобряване на състоянието, конкурентоспособността и качеството на висшето образование в България, свързани с нормативното, институционалното, финансовото и кадровото осигуряване на системата.

№15. Зарева, И. (2015). Външномиграционните процеси и иновационният потенциал на България. - В: *Икономически растеж: стимули и ограничители. Международна конференция 6-7 октомври 2014 г.*, С.: ГорексПрес, с. 409-421 (23,7 станд. стр.). ISBN 978-954-616-258-8 (Томът е включен в Националния регистър на издаваните книги в България)

На базата на анализ на външномиграционните процеси и на потенциалната миграция, извършен въз основа на официална статистическа информация и резултати от емпирични (анкетни) проучвания, е направена характеристика на възрастовата и образователната структура на българските мигранти. Аргументиран е изводът, че България е изпращаща страна и е загубила не малка част от населението си в резултат на външномиграционните процеси. Преобладаващата част от мигрантите са млади и образовани хора, средно и висококвалифицирани специалисти. Аналогични са характеристиките и на потенциалните мигранти.

Въз основа на изводите и оценките са определени ефектите от емиграцията върху човешките ресурси и потенциала за иновационно развитие на България. Изведени и систематизирани са позитивни и негативни въздействия върху демографската ситуация в страната, върху образователната структура на населението, върху пазара на труда и използването на човешкия капитал.

Направена е оценка на влиянието на реализацията на българските мигранти на пазара на труда в чужбина, върху натрупването на човешки капитал зад граница. Установено е, че значителна част от българите, пребивавали в чужбина, са били заети в относително по-ниско технологични сектори, изискващи по-ниска квалификация, като са заемали и длъжности, изискващи по-ниска квалификация от придобитата от тях. Констатирано е, че така се създават условия за деквалификация на тези мигранти, т.е. за загуба на човешки капитал, а не за натрупване на такъв зад граница и за трансфер на нови знания и технологии към страната за развитие на иновационния ѝ потенциал.

Въз основа на оценка на паричните трансфери на емигрантите към България е установено, че те не са малки по размер, но се използват главно за текущо потребление и задоволяване на основни потребности на мигрантите и техните близки, а не за инвестиции и развитие на иновативни производства.

№ 16. Зарева, И., Матев, М. (2017). Предизвикателства и перспективи пред висшето образование и науката в България. *Списание на Българска академия на науките*, 2/2017, с. 11-18 (21.9 станд. стр.). ISSN 0007-3989 (частта на И. Зарева е 10,7 станд.стр.). (Списанието е включено в Национален референтен списък на НАЦИД)

Частта от студията с автор И. Зарева представя резултати от изследване на състоянието на висшето образование в страната. Направена е систематизация на положителни насоки на промяна в системата през последните години и след приемането на България в ЕС. Определени са основни предизвикателства пред нейното адекватно и ефективно функциониране и бъдещо развитие, свързани с финансовата осигуреност, академичния състав, качеството и практическата приложимост на образованието, реализацията на младите специалисти, броя на учащите се и т.н. Установено е мястото на България в ЕС и сред другите страни-членки на ЕС от Югоизточна Европа по тези показатели.

Определени са фактори за и последици от идентифицираните проблеми.

Формулирани са препоръки за конкретни насоки и мерки за развитие и повишаване на конкурентоспособността на висшето образование в няколко различни направления: финансиране, нормативна уредба, междуинституционални връзки, качество на висшето образование, привличане на повече млади хора в системата и други.

№ 17. Зарева, И. (2012). Образователна политика на българската държава за българите в чужбина (с. 57-70 – 18.2 станд. стр.). - В: Минчев, В., Маркова, Е., Мишева, М., **Зарева, И.**, Балканска, И., Бошнаков, В., Калчев, Й. (2012). *Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания*. С.: Икопис, 282 с. ISBN 978-954-91905-8-8 (Монографията е реферирана в RePEc и включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В тази глава от монографията с автор И. Зарева са направени критичен преглед и оценка на нормативната уредба, въз основа на която се изгражда образователната политика на българската държава спрямо българите в чужбина. Систематизирани са целите, етапите и промяната в подходите, основни предвидени дейности и мерки.

Извършени са систематизация и оценка на институционалната структура, отговорна за прилагане на държавната политика, на целите, сферите на дейност, постигнатите резултати и предвижданите бъдещи действия на институциите.

Направен е аналитичен обзор на образователната политика на българската държава, насочена към българските общности зад граница. Идентифицирани и систематизирани са основните форми и насоки на подпомагане на образователната дейност в чужбина и на образованието на българите зад граница от страна на българската държава. Специално внимание е отделено на Националната програма „Роден език и култура зад граница” – на нейните цели, целеви групи и дейности. Формулирани са изводи относно нейната полезност.

№ 18. Зарева, И. (2012). Трудова реализация на българските емигранти (с. 177-199 - 29.9 станд. стр.) - В: Минчев, В., Маркова, Е., Мишева, М., **Зарева, И.**, Балканска, И., Бошнаков, В., Калчев, Й. (2012). *Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания*. С.: Икопис, 282 с. ISBN 978-954-91905-8-8 (Монографията е реферирана в RePEc и включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В тази глава от монографията с автор И. Зарева, на базата на анализ на резултати от специално проведено представително социологическо проучване в България са идентифицирани профилите на потенциалните мигранти в България според техния професионален и трудов статус – намерения за трудова реализация, предпочитан сектор на заетост и очаквана длъжност.

Определени са мотивите за и целите на миграционното им поведение, както и планираните начини за заминаване в чужбина.

Направена е сравнителна характеристика на трудовия статус на потенциалните мигранти в България и очаквания такъв в чужбина. Аргументиран е изводът, че различията между настоящата и желаната сфера на заетост и между заемана и очаквана длъжност на потенциалните емигранти очертават сериозен риск от разминаване между притежаваната квалификация и очакваната реализация зад граница, т.е. за изтичане на по-високо квалифицирана работна сила от страната и за нейната деквалификация зад граница.

Идентифицирани са профилите на българските завърнали се мигранти според техния професионален и трудов статус – трудова реализация, сектор на заетост и заемана длъжност по време на престоя им зад граница.

Определени са целите на миграционното им поведение, както и начините, по които са осъществили заминаването си в чужбина.

Идентифицирани са икономическите сектори на заетост и вида на трудовия договор, по който са били наети мигрантите. Констатирано е, че има сектори, в които между 20 и 35% от българите зад граница са работили без трудов договор. Определени са длъжностите, на които са били заети мигрантите. Аргументиран е изводът, че българите, пребивавали в чужбина, са били заети в по-ниско технологични сектори, като в същото време са заемали и длъжности, изискващи по-ниска квалификация от тяхната, което в голяма степен ги деквалифицира. По-голямата част от тях са имали осигурено работно място при пристигането си в чужбина, осъществявали са трудова дейност на едно работно място и на временен трудов договор. Не малка част обаче, са работили на повече работни места и без договор.

На базата на сравнителен анализ на секторната заетост и заеманата длъжност на българските мигранти по време на престоя им зад граница и след завръщането в България е установено, че около половината от завърналите се работят към момента на изследването в България в икономически дейности сходни с тези, в които са били заети и в чужбина. Констатирани са съществени различия по отношение на заеманите от мигрантите длъжности. Почти половината от тях са осъществявали трудова дейност в чужбина на длъжности, изискващи по-ниска квалификация от притежаваната от тях. Въпреки съществуващите различия между притежаваната квалификация и длъжностите, които са заемали завърналите се мигранти зад граница, не малка част от тях твърдят, че отново ще заминат за чужбина. Сравнително по-големи са очакванията на тази група респонденти по отношение на длъжностите, които ще заемат при следващото им заминаване зад граница.

№ 19. Зарева, И. (2012). Секторна заетост и заемане длъжност (трудова реализация) на българите в Испания. Българи, учещи се в Испания (с. 206-219 – 18,2 станд. стр.). - В: Минчев, В., Маркова, Е., Мишева, М., **Зарева, И.**, Балканска, И., Бошнаков, В., Калчев, Й. (2012). *Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания*. С.: Икопис, 282 с. ISBN 978-954-91905-8-8 (Монографията е реферирана в RePEc и включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В тази глава от монографията с автор И. Зарева, на базата на анализ на резултати от специално проведено представително социологическо проучване сред български мигранти в Испания са идентифицирани профилите на българските мигранти според техния професионален и трудов статус – трудова реализация, сектор на заетост и заемана длъжност.

Определени са целите на емиграцията, както и начините, по които мигрантите са заминали в чужбина.

Извършена е характеристика на трудовата реализация на българите в Испания по икономически дейности, длъжности, статус в заетостта.

Направена е сравнителна оценка на заетостта им в Испания и в България преди заминаването им. Констатирани са несъответствия между предишна (в България) и настояща (в Испания) заетост – по икономически дейности и по длъжности, особено при квалифицираните и висококвалифицираните специалисти. По-голяма е заетостта на българите в Испания спрямо тази, която са имали в България в секторите: хотели и ресторанти; дейности на домакинства/семейства и други дейности, обслужващи обществото и личността; селско, ловно и горско стопанство.

Доказано е, че е голям дялът на мигрантите, които работят на места, изискващи по-ниска квалификация от притежаваната от тях.

Установен е не малък дял на работещите в сивия сектор на икономиката (повечето жени).

Идентифицирани са различията в заетостта при жените и при мъжете.

№ 20. Зарева, И. (2015). Политики за развитие на човешкия капитал чрез образование в ОП РЧР, приоритетно оси 3 и 4 (с. 118-132, 25.1 станд. стр.). - В: Белева, И., Йоцов, В., Василева, И., Тасев, А., Калчев, Е., Сарийски, Г., Димитров, Л., Иванов, С., **Зарева, И.**, Чобанова, Р., Аврамов, П., Велкова, Д., Русчева, Д., Боюклиев, О. (2015). *Годишен доклад 2015. Икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания*, С.: ГорексПрес, 209 с. ISBN 978-954-616-248-9, ISSN 1314-8893 (Монографията е реферирана в RePEc и включена в Националния регистър на издаваните книги в България)

В тази глава, с автор И. Зарева, са изследвани провежданите политики в ОПРЧР 2007-2013, приоритетни оси 3 (Подобряване качеството на образованието и обучението в съответствие с потребностите на пазара на труда за изграждане на икономика, основана на знанието) и 4 (Подобряване на достъпа до образование и обучение). Направени са оценки на постигането на целите по ключови индикатори, на ефектите и въздействието на политиките върху фактора „човешки капитал”. Аргументирани са изводите: а/ степента на постигане на отделните ключови индикатори показва по-съществен резултат в областта на достъпа до и на участието на населението в образованието (намалява броя на рано напускащите училище), но по отношение на качеството на образованието и обучението и участието в обучението през целия живот има изоставане в реализацията на целите; б/ политиките са адекватни, с устойчив характер, макар и закъснели като практическа реализация във времето, в/ реализираните дейности са краткосрочни и изискват продължаващо финансиране, а постигането на поставените цели е съществено предизвикателство пред политиките и неговото осъществяване следва да бъде продължено чрез новата ОП „Наука и образование за интелигентен растеж 2014-2020”.

В резултат на извършените анализ и оценки са формулирани конкретни изводи и са направени препоръки за усъвършенстване на провежданите политики и постигането на

приемственост и устойчивост чрез новата ОПНОИР 2014-2020, отнасящи се до идентифицирането на проблемите и факторите, довели до изоставане в реализацията на мерките и дейностите; подобряването на достъпа до образование; усъвършенстването на критериите и повишаването на степента на обективност на контрола и оценката, разширяването на обхвата на целевите групи и разнообразяването на мерките; и други.

№ 21. Zareva, I. (2017). The impact of policies on migration between Switzerland and Bulgaria (pp. 123-151, 60,9 станд.стр.). - In: Richter, M., P. Ruspini, D. Mihailov, V. Mintchev (Eds.), (2017). *Migration and transnationalism between Switzerland and Bulgaria*, Springer International Publishing Switzerland, 201 p. ISBN 978-3-319-31944-5, DOI 10.1007/978-3-319-31946-9, ISBN 978-3-319-31946-9 (eBook)

В тази глава от монографията с автор И. Зарева е извършен критичен обзор и систематизиране на теоретични постановки, концепции и променящи се подходи относно същността на миграционните политики, тяхната роля и ефекти, като са направени съответни теоретични обобщения и е извършена систематизация на типове миграционни политики.

Установена е ролята на миграционните политики като детерминанта на миграцията. Аргументиран е изводът, че въпреки, че основните фактори, определящи миграционните процеси са социално-икономическите, влиянието на миграционните политики върху посоката и интензитета на мигрантските потоци и върху интеграцията на мигрантите е значително, особено що се отнася до имиграционните потоци.

Констатирано е, че детерминантите на миграцията са комплексна система, част от която са миграционните политики. Миграционните политики се определят като рамка, която влияе по специфичен начин върху миграционните потоци и интеграцията на мигрантите, и която оказва значително въздействие върху избора на дестинация, размера и насочеността на миграцията, както и върху интеграцията на мигрантите.

Подчертано е, че ефектите и ефективността на миграционните политики зависят от социално-икономическите и политическите условия в дадена страна, тяхната относителна тежест/значимост за детерминирането на миграцията, пропуски в и несъответствия между политиките, несъвършенства в прилагането им и други, както и от международни и двустранни регламенти и спогодби между държавите и регионите.

Направени са систематизация на целите и етапите и е извършена оценка на миграционните политики на ЕС, Швейцария и България, и на тяхното влияние върху миграцията между Швейцария и България. Аргументиран е изводът, че въпреки ниския интензитет на миграционните потоци между двете страни, миграционните политики оказват съществено влияние върху миграционните потоци, и в частност на този от България към Швейцария.

Въз основа на анализи на българската и швейцарската миграционни политики и на резултати от представително емпирично проучване сред български мигранти са доказани тезите за влиянието на миграционните политики върху решението дали и къде да се мигрира и върху интеграция на мигрантите; за въздействието на рестриктивните имиграционни политики върху размера на миграционните потоци и профила на мигрантите.

За целите на анализа е приложен интердисциплинарен подход и е използвана статистическа и социологическа информация. Установени са зависимости между и е направена оценка на влиянието на миграционните политики върху: решението на българи

за мигриране и профила на българските потенциални мигранти; българските мигранти в Швейцария, измененията в профилите на мигрантите (по пол, възраст, образование, активност, доход) под въздействие на промените в имиграционната политика на Швейцария, както и интегрирането на мигрантите в обществото в приемащата страна.